

تطبیق شاخصه‌های محتوایی نسخه خطی خزائن ملکوت عبدی بیگ شیرازی با نسخه مصور قصص الانبیا دوره صفوی

چکیده

آثار به‌جا مانده از فرهنگ و ادب هر سرزمین، نشان‌دهنده گستره اطلاعات و فرهنگ پیشینیان به لحاظ ساختار فکر و اندیشه آنان و نگرش‌های بنیادی آفرینندگان آنها است که آن را به نسل جدید منتقل می‌نماید. از جمله میراث دوره صفوی، خزائن ملکوت، اثر زین‌العابدین علی متخلص به «نویدی» و «عبدی» است؛ که نسخه خطی است و تاکنون تصحیح و منتشر نشده است. این مقاله با هدف ساختارشناسی نسخه خطی خزائن ملکوت، با تأکید بر تحلیل شاخصه‌های محتوایی آن و تطبیق آن با نسخه مصور قصص الانبیا دوره صفوی نوشته شده است. پژوهش حاضر بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی است. در مثنوی خزائن ملکوت شاعر هریک از بخش‌های هفتگانه را خزانه نامیده است؛ محتوای خزانه‌ها در شناخت خداوند و نعت پیامبر (ص)، مدح امامان شیعه و فضایل و مناقب آنها، بایدها و نبایدهای مملکت‌داری، خیرخواهی عوام و خواص، در حقیقت عشق و محبت و شرح حال و بیان شکست‌های خود و یاران است که شاعر با به‌کارگیری عبارات و الفاظ بدیع و استشهاد به آیات و احادیث و روایات در بالغ بر ۷۵۸۰ بیت، اثری درخور توجه آفریده است. مثنوی خزائن ملکوت به چند دلیل حائز اهمیت است: اهمیت ابعاد اعتقادی و باورهای مذهبی عبدی که وی قرب الهی را در گرو شناخت خداوند و اقرار به نبوت پیامبر (ص) و دوستی خاندان ایشان می‌شمارد. در ابعاد اجتماعی، شاعر فضایل اخلاقی و آداب سلوک را باعث رشد انسان می‌داند و به جایگاه زنان اهمیت می‌دهد. در ابعاد سیاسی وی، مملکت‌داری و دینداری را توأمان می‌داند. در بین حکایات به ذکر وقایع تاریخی آن دوران می‌پردازد. از طرفی تسلط شاعر بر ادبیات فارسی و عربی و آشنایی وی با قرآن و حدیث و بیان فضایل و روایات فراوان نشان از دانش وسیع شاعر در زمینه‌های گوناگون دارد. در نسخه مصور قصص الانبیا نیز به موازات مضامین قرآنی به تصویرگری هم پرداخته شده است.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت خزائن ملکوت و بررسی و تحلیل ابعاد فکری زبانی و ادبی آن.
۲. تصحیح و تحلیل نسخه خطی و تبدیل آن به نسخه چاپی و تطبیق آن با نسخه مصور قصص الانبیا.

سؤالات پژوهش:

۱. ساختارها و ویژگی‌های نسخه خطی خزائن ملکوت به چه صورت هست؟
۲. شاخصه‌های محتوایی نسخه خطی خزائن ملکوت چیست؟

کلیدواژه‌ها: نسخه خطی، خزائن ملکوت، عبدی، نویدی، شاخصه‌های محتوایی.

مقدمه

در ادبیات هر ملت حفظ، تصحیح و بررسی نسخه‌های خطی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به‌رغم توجه علاقمندان و تلاش گسترده پژوهشگران برای تصحیح و چاپ نسخه‌های خطی، باز هم نویسندگانی هستند که در گمنامی باقی مانده‌اند؛ از جمله این نویسندگان می‌توان «خواجه زین‌العابدین علی» متخلص به «نویدی» و «عبدی» را نام برد. باتوجه به اقبال عمومی مخاطبان در موضوعات عمومی و موردنیاز همگان، بعضی از نسخه‌های خطی چند تصحیح متعدد یافته‌اند و بعضی علی‌رغم ارزش‌های قابل توجه ادبی و هنری، تصحیح نشده و انتشار نیافته‌اند. مثنوی خزائن ملکوت عبدی که به سبعة عبدی نیز معروف است؛ از دسته همین آثار است که به‌صورت نسخه خطی است و تصحیح و چاپ نشده است. این تحقیق علاوه بر ساختارشناسی نسخه خطی که شامل: معرفی شاعر و نسخه‌های خطی خزائن ملکوت، مقایسه نسخه‌ها و ویژگی‌های ظاهری و رسم‌الخط و تاریخ سرودن خزانه‌ها است؛ این اثر از نظر شاخصه‌های فکری و محتوایی، مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

تعداد زیادی از آثار عبدی‌بیگ را ابوالفضل هاشم اوغلی، استاد آکادمی علوم آذربایجان، در مسکو تصحیح کرده و به چاپ رسانده است که از جمله آن‌ها می‌توان به این آثار اشاره کرد: تکملة الاخبار، دوحه الازهار، مظهر الاسرار، جوهر فرد، آیین اسکندری، لیلی و مجنون، هفت اختر، جنه‌الاثمار، زینة‌الاوراق، صحیفة‌الاخلاص، روضة‌الصفات، جنات عدن. در کشور ما نیز کتاب «تکملة‌الاجار» که موضوع آن تاریخ و به نثر فارسی است؛ را عبدالحسین نوایی تصحیح کرده است. منظومه «سلامان و ابدال» عبدی‌بیگ را نیز فاطمه مدرسی و وحید رضایی حمزه کندی تصحیح نموده‌اند. همچنین خمسه دوم یا مثنوی «جنات عدن» وی را احسان اشراقی و مهرزاد پرهیزگاری، تصحیح و چاپ کرده‌اند. کتاب «صریح‌الملک» هم در شرح املاک و بناهای بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است، که محمود محمد هدایتی، آن را تصحیح نموده است. ناگفته نماند که علی شهبزاری پژوهشی درباره معرفی چهار منظومه از مثنوی خزائن ملکوت دارد؛ البته نگاهی گذرا و کلی فقط به چهار منظومه داشته است؛ لذا ضروری می‌نمود که پژوهش مستقل و کاملی درباره ساختار و محتوای هر هفت منظومه و به‌عبارتی، کل این اثر ارزشمند انجام شود که در آن خزائن ملکوت به‌صورت مبسوط مورد توجه قرار بگیرد؛ فارغ از ویژگی‌های واژه‌ها و الفاظ، که در مجال کوتاه مقاله نمی‌توان به همه ابعاد به خوبی پرداخت. با تطبیق نسخه‌ها، این مثنوی به‌طور کامل مورد تحلیل قرار گرفته و ساختار تک‌تک نسخه‌ها بررسی شده و شکل ظاهری، رسم‌الخط، وجوه تمایز و تشابه نسخه‌ها، محتوای خزانه‌ها و مختصات فکری شاعر مورد توجه بوده است تا مجال تحلیل و بررسی بیشتر برای پرداختن به اهمیت این مثنوی به لحاظ ساختار و محتوا حاصل آید؛ و مخاطبی که به اصل نسخه‌ها دسترسی ندارد بتواند تمام ویژگی‌های ساختاری و محتوایی اثر را یک‌جا تجسم نماید و فکر حاکم بر منظومه و اهمیت ابعاد مختلف آن را به لحاظ مختصات فکری شاعر درک نماید. قصص‌الانبیا نیز از نسخ مصور دوره صفوی است که در آن به مضامین قرآنی و داستان‌های پیامبران اشاره شده است لذا در این پژوهش به تطبیق این دو اثر نیز پرداخته می‌شود.

این پژوهش به لحاظ هدف، پژوهشی بنیادی است و در جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آن‌ها از روش اسنادی یا کتابخانه‌ای و از راه فیش‌برداری از متن نسخه خطی استفاده شده است. روش، این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است که با تجزیه و تحلیل محتوایی و فکری اثر انجام شده است.

نتیجه‌گیری

دو نسخه خطی از کلیات نویدی موجود است که نسخه شماره ۲۴۲۵ آن که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، نسخه کامل‌تری است. مثنوی خزائن ملکوت از صفحه ۳۱۵ آن آغاز گردیده و در صفحه ۴۹۸ پایان می‌پذیرد. متن نسخه با مرکب مشکلی و عناوین و برخی از آیات و احادیث با مرکب شنگرف (سرخ) نوشته شده است.

خزائن ملکوت یک مثنوی مذهبی است که هفت بخش دارد و شاعر هر یک را خزانه نامیده است؛ محتوای خزانه‌ها در شناخت خداوند و نعت پیامبر (ص)، مدح امامان شیعه و فضایل و مناقب آن‌ها، بایدها و نبایدهای مملکت‌داری، خیرخواهی عوام و خواص، در حقیقت عشق و محبت و شرح حال و بیان شکست‌های خود و یاران است که شاعر با بکارگیری عبارات و الفاظ بدیع و استشهاد به آیات و احادیث و روایات در بالغ بر ۷۵۸۰ بیت، اثری درخور توجه آفریده است. در شاخصه‌های فکری و محتوایی، اهمیت ابعاد اعتقادی عبدی از آن جهت است که وی حصول معرفت الهی و وجود خداوند که به بصر نمی‌آید را با استشهاد به آیات الهی بیان می‌نماید و آن را مهم می‌داند. وی صفات الهی را به دو دسته سلبی و ثبوتی تقسیم می‌کند و قربت الهی را در گرو شناخت مبدأ آفرینش و اقرار به نبوت پیامبر (ص)، بر می‌شمارد. او مداومت و ملازمت اذکار، تهلیل، تسبیح، تکبیر و تحمید را لازم می‌داند و اذعان می‌دارد که انسان می‌بایست شکر خداوند را به جای آورد؛ چراکه خداوند می‌فرماید: «هرگاه بدانی هر آنچه داری، از من داری؛ مرا شکر گفته‌ای.» عبدی از صفات ظاهری پیامبر (ص) سخن می‌گوید و به ذکر بشارتهایی که پیش از وجود مبارک حضرت و پس از آن، از وجود ایشان خبر دادند، اشاره می‌کند که پیامبری از خودشان برمی‌گزیند که راه درست را به آن‌ها بنمایاند. عبدی از صفات اخلاقی و آداب پیامبر نیز به آیه «وَأَنَّكَ لَـٰعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ» استشهاد می‌کند. وی هر کدام از خزانه‌های خزائن ملکوت را با حمد و ستایش خداوند و نعت رسول خدا (ص) آغاز می‌کند و عرض ارادت خاصی به حضرت علی (ع) می‌نماید. عبدی در شعرش برای شأن و مقام امام علی (ع) ارزش ویژه‌ای قائل است و با استفاده از انواع تلمیحات جایگاه رفیع امام را بیان می‌کند. وی حقیقت عشق و محبت را در عشق به خدا می‌داند و تقویت شرع اقدس را از جمله ابعاد اعتقادی برمی‌شمارد؛ که می‌بایست در تمام ابعاد جامعه راه یابد. ترویج و تقویت اصول مذهب شیعه از دیگر ویژگی‌های اثر عبدی است، از طرفی تسلط شاعر بر ادبیات فارسی و عربی و آشنایی وی با قرآن و حدیث و بیان فضایل و روایات فراوان نشان از دانش وسیع شاعر در زمینه‌های گوناگون دارد. در دیدگاه عبدی عشق حقیقی، عشق به ذات اقدس الهی است که به زبان نمی‌آید و عاشق واقعی از دور بودن منزل و خطرات راه نمی‌هراسد. در اهمیت ابعاد اجتماعی، عبدی فضایل اخلاق را بر می‌شمارد و رعایت آداب سلوک را باعث بالارفتن حسب و شرافت می‌داند. وی حقیقت عشق مجازی را در عشق زمینی خلاصه می‌کند. در دیدگاه عبدی به زنان، آنان را به دو دسته عقیف و خیانتکار تقسیم می‌کند و در قالب حکایاتی عنوان می‌کند که جایگاه زن می‌تواند به قدری والا رود که مستجاب الدعوه و مورد عنایت خاص خداوند باشد و عاقبت بخیر شود یا خیانتکار باشد که مأوای او جهنم است. عبدی در اهمیت ابعاد سیاسی و کشور داری شاه را ظل سبحانی، می‌داند که برای دست‌یافتن به این مهم می‌بایست، نفاذ فرمان داشته باشد که باعث سامان‌دادن به ملک می‌شود. به عقیده عبدی مملکت‌داری و دینداری توأم‌اند. وی فقها و مجتهدین را از ارکان مهم کشورداری و سیاست برمی‌شمارد؛ که باعث قوام ملک و دوری از بدعت و نادرستی می‌شوند. وی سخنان حکما و موعظه آنان به شاهان را از لوازم مملکت داری می‌داند؛ و مردم و حاکمان را به رعایت عدل و انصاف دعوت می‌کند چون برآن است که قوام جهان به رعایت عدل و انصاف الهی است. از دیدگاه عبدی ترحم بر ضعفا از جانب شاه مستلزم حصول مرادات و وفور سعادات است. او معتقد است که شاه باید به

تربیت علما و سپردن کارهای مملکت به آن‌ها اهتمام ورزد. عبدی پزشکان و اطبا را قشر مهمی از جامعه می‌شمارد و کار آن‌ها را که علم ابدان است، مهم‌تر از علم ادیان می‌داند؛ چراکه تا بدن سالم نباشد، نمی‌توان دینداری نمود. عبدی در مدت سی سال خامه سنج بودن در دربار صفوی، ده هزار بیت در مدح دولت شاه‌طهماسب صفوی می‌سراید و ضمن اطلاع از سیاست و کشورداری و نیز طرح شرایط و مسائل مربوط به ویژگی‌های شاه و وزرا، وقایع تاریخی را در بطن حوادث ثبت می‌کند؛ که در جایگاه خود شایسته تأمل و تحقیق است. براساس بررسی‌های انجام‌شده در نسخه مصور قصص الانبیا نیز به مضامین قرآنی و داستان‌های مربوط به زندگی پیامبران توجه جدی شده است.

فهرست منابع و مآخذ:

قرآن کریم

- اصغری هاشمی، محمدجواد. (۱۳۹۵). شیوه‌نامه تصحیح متون. راهنمای تحقیق و احیای متون خطی، قم: دلیل ما.
- براون، ادوارد. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران از صفویه تا عصر حاضر. ترجمه: بهرام مقدادی، تهران: مروارید.
- صداقت، معصومه. (۱۳۸۶). «پیامبران اولوالعزم در نگاره‌های قصص الانبیا ابواسحاق نیشابوری». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، ۴۶-۲۳.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۷). تاریخ ادبیات در ایران (جلد پنجم، بخش دوم). چاپ دوم، تهران: انتشارات فردوس.
- صفوی، سام‌میرزا. (۱۳۱۴). تذکره تحفه سامی. تصحیح و مقابله وحید دستگردی، طهران: مطبعه ارمغان.
- عبدی‌بیگ شیرازی، کلیات نویدی به شماره‌ی ۲۴۲۵، تهران: کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، (نسخه‌ی خطی)
- _____ دیوان عبدی‌بیگ (نسخه‌ی امام جمعه) به شماره‌ی ۳۶۲، تهران، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، (نسخه‌ی خطی).
- _____ (۱۹۸۶). مظهرالاسرار. تصحیح رحیموف، ابوالفضل هاشم اوغلی، مسکو: اداره‌ی انتشارات دانش.
- _____ (۱۳۶۹). تکملة‌الخبار. تصحیح و تعلیقات: نوایی، ابوالحسین، تهران: نشر نی.
- _____ (۱۳۹۱). سلامان و ابسال. تصحیح و تعلیق: مدرسی، فاطمه و رضایی حمزه کندی، وحید، ارومیه، ناشر: یوتا.
- کاشانی، محتشم. (۱۳۸۹). کلیات، تصحیح مصطفی فیضی کاشانی. تهران: انتشارات سوره مهر.
- کاشی، تقی‌الدین. (۱۳۸۴). تذکره خلاصه‌الاشعار. ویراستار عبدالعلی ادیب برومند، تهران: میراث مکتوب.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی. (۱۳۷۶). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران. تهران: انتشارات مستوفی.
- مایل هروری، نجیب. (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.